

כתובות צליינים יהודים

מהתקופה הביזנטית במערת המכפלה¹

נעם ארנון

מבוא

בתקופה הביזנטית היה מוקד העניין הנוצרי בחברון אתר ממרא, שנחשב במסורת הנוצרים למקום ההתגלות הראשונה של ישו לאברהם, ובאתר ממרא נבנתה אחת הכנסיות הראשונות בארץ בתקופת הקיסר קונסטנטינוס ה-1. בניית הכנסייה נועדה 'לטהר' את האתר מהפולחן הפגני שהתקיים בו.² מטבע הדברים התמקדו כתבי הנוסעים הנוצרים באתר ממרא (אתר שאליו הגיעו גם יהודים, וראו להלן).

במאה ה-5 אב הכנסייה וההיסטוריון סוזומנוס מספר על יריד המוני לכל הדתות שהתקיים במקום בעונת הקיץ:

המקום הזה, הנקרא כיום "טרבינתוס" סמוך לחברון, חמשה עשר ריס ורחוק מירושלים כמאתים וחמישים ריס. עליו מסופר, שיחד עם המלאכים שנשלחו נגד אנשי סדום, נראה לאברהם גם מלאך האלוהים והגיד לו את הולדת הבן. שם יחוגו עד היום ילידי המקום, ואנשי פלשתינה הרחוקים יותר ואנשי צור וערביים חג נהדר בכל שנה בעונת הקיץ. רבים מאוד באים גם לשם מסחר, מקח וממכר, כי החגיגה נוגעת מאוד לכולם; ליהודים, מפני שמתפארים באברהם כאביהם, לעובדי אלילים מפני ביאת המלאכים, ולנוצרים מפני שגם אז הופיע לצדיק מי שעתיד היה להתגלות לשם תשועת בני האדם. בהתאם לדתות מכבדים את המקום הזה אלה בתפילות לאלוהי כל, ואלה בקריאת המלאכים ונסך יין וקטורת לבונה או על ידי קרבן שור או כבש או תרנגול, כי כל אחד אשר היה לו דבר מה טעון טרחה יפה, טפל בו בשקידה במשך כל השנה, שמר אותו בנדר לשמחת החג אשר שם לעצמו ולהם [...] המקום הוא שדה בר חרושה תחת כפת השמים ואין בו בתים מלבד אלה שעל יד האלון שבימים קדומים היו לאברהם, ובאר

1 מאמר זה הוא חלק מדיסרטציה הנכתבת בימים אלו במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן בהנחיית פרופ' בועז זיסו. תודה מיוחדת לפרופ' לאה די סיגני על פענוח הכתובות ועל עזרתה הרבה.

Eusebius, *Vita Constantini*, 3, pp. 52-53, Palestine Pilgrims Texts Society (PPTS) 1, 2 pp. 14 ff.; A. E. Mader, *Mambre: die Ergebnisse der Ausgrabungen im heiligen Bezirk Raamet el Halil in Sudpalastina, 1926-1928, Freiburg-im-Breisgau, 1957*

שנעשתה על ידו. ובשעת החגיגה אין איש שואב ממנה מים. כי לפי מנהג עבודה זרה יש ששמים שם נרות דולקים, או נסכו יין או השליכו רתמים. ויש גם ששמים מטבעות או מור או קטורת ומפני זאת, כנראה, המים נעשו ללא יפים לשמוש מחמת החפצים המושלכים לשם.³

תיאור חי זה מעיד כי מזבח אברהם, העץ והבאר, שזכו לפולחן והערצה גם בתקופה הרומית, המשיכו להיות אתר פולחן רב-דתי למרות השינויים בימי קונסטנטינוס. המנהגים הפגניים והיהודים נמשכו במאה ה-5, בזמנו של סוזומנוס: לתיאורו של סוזומנוס מאפיינים ופירוט כשל תיאור של עד ראייה.⁴

אחת התופעות השכיחות שנראו באתרים מקודשים היא גרפיטי: כתיבת שמות הצליינים בבקשת תפילה או ברכה. ואומנם באתר ממרא התגלו כתובות הכוללות שמות עולי רגל.⁵ בין הכתובות מעניינת כתובת אחת: "אלוהים היקר עזור לפרגוריוס משרתך".⁶ היא נפתחת בנוסח המוכר: K(ύρι)ε βοήθ(ε)ι (אלוהים היקר עזור). השם פרגוריוס הוא הצורה היוונית המקבילה לשם פריגורי בארמית. אמורא בשם זה ידוע כר' פריגורי דקיסרין, אמורא ארץ ישראלי בן הדור השלישי, הנזכר בתלמוד הירושלמי (תרומות יא, ב). כתובת זו, הכוללת שם שעשוי להיות יהודי ואין בה צלב, ניתנת לזיהוי ככתובת יהודית. עוד כתובות התגלו באתר ממרא,⁷ ואפשר למנות עוד כשבע כתובות בעלות מאפיינים נוצריים, שבחלקן סימני צלבים.

לעומת אתר ממרא והאופי הנוצרי שהובלט בו, הדגישו חז"ל את חשיבות מערת המכפלה כמקום קבורת האבות והאימהות וכמוקד הזהות, התפילה והזיכרון היהודי. המקורות המביעים רעיון זה בספרות התלמוד רבים מאוד, ואכמ"ל. אציין כאן לדוגמה מקורות אחדים: ברכת 'אבות' נקבעה לברכה הראשונה בתפילת העמידה, וחשיבותה הודגשה בחיוב אמירתה בכוונה.⁸ רבי בנאה, מאחרוני התנאים וראשוני האמוראים בארץ ישראל, ביקר במערה.⁹ ריש לקיש, מראשוני וחשובי אמוראי ארץ ישראל, קבע: "האבות הם

3 S ozomenos, Hist. eccl. II, 4 ed. Migne P. G. 67, 941 sq; תרגום: ש' קליין, ספר הישוב, ירושלים תשל"ח, עמ' 42; ז' ספראי, "הירידים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד", ציון מט [ב] (תשמ"ד), עמ' 149.

4 מאדר (לעיל, הערה 2), עמ' 94.

5 מאדר פרסם אותן.

6 שם, עמ' 139.

7 לפירוט ראו שם, עמ' 138-142.

8 בבלי, ברכות לד ע"ב.

9 תיאור הביקור, המשלב ריאליה ואגדה, מופיע בבבלי, ב"ב נח ע"א.

המרכבה (לשכינה)¹⁰. מדרש ארץ ישראל מספר שירמיהו נשלח לקרוא לאבות מקבריהם בזמן החורבן.¹¹ אליהו הנביא תואר כמעורר את האבות לתפילה,¹² וכלב בן יפונה תואר כמי שעלה להשתטח ולהתפלל במערת המכפלה.¹³

מקור מאמצע המאה ה-6, של הנוסע אנטונינוס מפלקנטיה, מתאר תפילה של יהודים ונוצרים במקביל בשני צידי מבנה מערת המכפלה. תיאורו מכיל עדות לקיומו של בית כנסת או מקום תפילה יהודי קבוע במערת המכפלה במקביל לבסיליקה נוצרית בתקופה הביזנטית. הנוסע, שנקרא בדרך כלל אנטונינוס מפיאצ'נצה (פלקנטיה),¹⁴ ומכונה גם אנטונינוס פלצנטינוס¹⁵ או פלקנטינוס, וכן לעיתים [בטעות] "אנטונינוס מרטיר",¹⁶ יצא מצפון איטליה ועבר דרך טורקייה, קפריסין, ארץ ישראל ומצרים.

בתיאור המסע בחברון כתב כך:

מבית לחם ועד אלוני ממרא עשרים וארבעה מילין. במקום הזה קבורים אברהם ויצחק ויעקב ושרה, ואף עצמות יוסף. בסיליקה בנויה שם, ולה שדירת עמודים מרובעת. באמצעה חצר לא מקורה, ובתוון חוצצת סבכה. מצידה האחד נכנסים נוצרים ומן הצד האחר יהודים, ומקטירים קטורת רבה. וקבורת יעקב ודוד נחגגה באותה ארץ באדיקות רבה יום לאחר הולדת ישו (=26 בדצמבר), כך שמכל הארץ ההיא נאספים יהודים רבים מספור, ומעלים קטורת רבה ומנורות, ונותנים מתנות למשרתים שם.¹⁷

10 בראשית רבה מז, ו ועוד.

11 פתיחתא דאיכה רבה כד.

12 בבלי, ב"מ פה ע"ב.

13 בבלי, סוטה לד ע"ב.

14 שמו האמיתי של הנוסע וכל פרט נוסף עליו אינם ידועים. ידוע כי הוא נוסע אנונימי מהעיר פלקנטיה (פיאצ'נצה) בצפון איטליה. לפי הסגנון ותוכן המידע אפשר להניח כי היה בעל הכשרה בכמורה והשכלה בסיסית. ראו: מ' איש שלום, **מסעי נוצרים לארץ ישראל**, תל אביב, 1965, עמ' 17.

15 שם, עמ' 219.

16 בפתיחת החיבור הוא כותב כי אנטונינוס המרטיר (בן תחילת המאה ה-4) "הראה את דרכו". בנוסח מאוחר יוחס החיבור לאנטונינוס מפלקנטיה, ובחיבורים אחרים ל"אנטונינוס מרטיר" (לדוגמה, בסדרת PPTS, *Palestine Pilgrims Texts Society, II, London 1896, p. 1*; ז' ספראי, "הירידים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד", **ציון** מט (תשמ"ד), עמ' 149, הערה 71). במחקר התקבל השם אנטונינוס, וכך נתייחס אליו גם במאמר זה. ראו: א' לימור, **מסעות ארץ הקודש - עולי רגל נוצרים בשלהי העת עתיקה**, ירושלים תשנ"ח, עמ' 209. על המוטיבים הייחודיים בתיאורו של אנטונינוס ראו גם: A. S. Jacobs, *Remains of the Jews: The Holy Land and Christian Empire in Late Antiquity*, Stanford, Calif. 2004, pp. 124-131.

17 לימור, שם, עמ' 209.

התאריך המדויק של מסע אנטונינוס אינו מוזכר בתיאור, אך נזכרו פרטים על קיומו של מועד יהודי מיוחד - "יום קבורת יעקב ודוד" - ותאריכו בשנה ההיא, 26 בדצמבר, ולכן אפשר לנסות לקבוע את שנת ביקורו של אנטונינוס בחברון, על פי ההנחה הסבירה שהמסע התקיים בחלקה השני של המאה ה-6 לסה"נ.

ליברמן מניח, על פי מקור קראי, שהאירוע התקיים בי' בטבת, ולכן מסיק שהמסע נערך בשנת 586 או 597¹⁸ שבהן חל 26 בדצמבר בי' בטבת; ואולם לימור מניחה שהתאריך העברי של המועד המתואר היה בט' בטבת, ולכן הסיקה שהמסע נערך בשנת 567, שבה חל ט' בטבת ב-26 בדצמבר, והוא המתואר במסע "יום קבורת יעקב ודוד", שבו התאספו יהודים רבים מאוד לתפילה ולהקטרת קטורת.¹⁹ מידע מקביל מתאר את "חג יעקב ודוד" שנחגג בהר ציון בתחילה ב-25 בדצמבר, ולאחר מכן נדחה ל-26 בדצמבר.²⁰

הנוסע מתאר מצב שבו יהודים ונוצרים נכנסים במקביל לשני אזורי תפילה במערת המכפלה, משני צידיה של מחיצה שמוקמה בחצר פתוחה במרכזה של בזיליקה ובה "שדרת עמודים מרובעת". סביר להניח שהכנסייה, שכוונה למזרח, הוקמה בחלקו הדרומי-מזרחי של המבנה, ובו מוקמה אחר כך הכנסייה הצלבנית הקיימת עד ימינו ("אולם יצחק"). מולה היה בית הכנסת או אזור התפילה היהודי, אשר סביר להניח שפנה צפונה, לעבר ירושלים. כך התאפשרה תפילה מקבילה של יהודים ונוצרים בשני צידי המבנה בלי שאחד הצדדים יפריע לרעהו.

נוכחות יהודים ופעילות פולחנית יהודית בחברון ובאזור חברון בתקופה זו אינה מפתיעה; באזור היו יהודים לא מעטים. באונומסטיקון מנה אוסביוס שישה יישובים יהודיים ביהודה ובדרומא: תלה, הרימון, אשתמוע, יוטה, עניה ועין גדי. עוד שלושה כפרים גדולים מוזכרים ללא ציון אופי האוכלוסייה: עינב, דומה וכרמל.²¹ שני כפרים בלבד מזוהים כנוצריים: יתרה (יתיר) וענים (העליונה, המזרחית). הרשימה אינה כוללת את כל היישובים; במקורות יהודיים מנויים גם כפר עזיז, בית גוברין, חרמה, מעון ועוד.

18 ש' ליברמן, **שקיעין; מדרשי תימן**, ירושלים תרצ"ט, עמ' 10.

19 לימור (לעיל, הערה 16), עמ' 237.

20 התאריך שהנוסע מציין תואם את תאריך ההעברה של שרידי עצמות סטפנוס לכנסיית ציון, שהייתה ב-26 בדצמבר. יום זה נעשה ליום האזכרה הרשמי של סטפנוס, שנערך מדי שנה בשנה בכנסיית ציון יום לאחר אזכרתם של דוד המלך ושל יעקב, הבישוף הראשון של כנסיית ירושלים. כשנקבע 25 בדצמבר לחג המולד גם בירושלים נדחה חגם של דוד ויעקב ל-26 בדצמבר, וחגו של סטפנוס נדחה ליום הבא, 27 בדצמבר. ראו: א' לימור, "קדושה נוצרית סמכות יהודית", קתדרה 80 (תשנ"ו), עמ' 44.

21 ז' ספראי, "ה'אונומסטיקון' לאוסביוס והיישוב בדרום הר חברון", קתדרה 72 (תשנ"ד) 3-23.

נוסף על כך היו יישובים יהודיים רבים שאינם נזכרים באונומסטיקון, ומהם גדולים ומבוססים. בדרום יהודה ובדרום הר חברון התגלו בתי הכנסת הידועים, המאוחרים, כגון בסוסיא, אשתמוע, מעון, ענים, טוואני, רימון ועוד,²² ובטווח הליכה נמצאו יישובים יהודיים רבים נוספים.²³ בבית נטיף נמצאה תעשיית נרות ונר מעוטר במנורת שבעה קנים. לנרות הדרום אופי יהודי. ממצאים יהודים נמצאו בחרבת מדרס, בית גוברין, חרבת כישור, חרבת גמר, תל עיטון, חרבת תלה (תל חליף) חרבת רימון ועוד.²⁴

לאור כל זאת אפשר להסיק כי שולי הר חברון הוקפו בדרום ובמערב בחגורה של יישובים יהודיים בתקופה הרומית המאוחרת ובתקופה הביזנטית, וסביר להניח שיהודים אלו, וכן יהודים ממקומות רחוקים יותר, הגיעו לחברון וביקרו באתריה המקודשים. לדעת ירון דן: "מתקבל על הדעת שלפחות חלק מן המתפללים הרבים שפקדו את מערת המכפלה בשלהי התקופה הביזנטית באו מסביבות חברון. על יישוב היהודי באזור חברון בסוף התקופה הביזנטית אפשר ללמוד ממקור לאטיני מאוחר [...] בחורבת סוסיא נחשף בית כנסת נאה מתקופה הביזנטית".²⁵

יש לשים לב שאנטונינוס קורא למקום שתיאר "אלוני ממרא", אך ברור כי הכוונה היא למבנה מערת המכפלה, שבו ניצבו הקברים המקודשים ליהודים ולנוצרים במבנה מימי הורדוס. קבורת האבות מעולם לא נקשרה לאתר ממרא, וטעויות או חילופי שמות כאלו נפוצים. יתר על כן, נראה שבמהלך המאה ה-5 ובתחילת המאה ה-6 החל תהליך של העתקת הדגש מאתר ממרא למערת המכפלה. תאודוסיוס כבר ממעיט בהדגשת אתר ממרא, ואנטונינוס מבטא את תיאור המצב בימיו באופן מלא. התהליך היה כרוך גם בהעתקת השם 'אלוני ממרא' למערת המכפלה. עץ האלה המשיך לאפיין את אתר ממרא, ששמו המשיך להיקרא 'אלת אברהם' או 'תרבינטוס', והשם 'אלון אברהם' או 'אלוני ממרא' הועתק למערת המכפלה.²⁶

22 לסקירה מקיפה על בתי הכנסת בדרום יהודה ראו: ד' עמית, על אבן, דרך, חותם, ג' שטיבל וא' ריינר (עורכים), ירושלים וכפר עציון 2013, עמ' 39-78, וביבליוגרפיה שם ובעמ' 18-27.

23 י' שוורץ, **הישוב היהודי ביהודה: מלאחר מרד בר כוכבא ועד הכיבוש הערבי**, 135-640, ירושלים תשמ"ו; ד' עמית, בתי הכנסת בחורבת מעון ובחורבת ענים והיישוב היהודי בדרום הר חברון, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ג; ב' הר אבן, חורבת א-טוואני: יישוב מימי הבית השני, הרומית-ביזנטית, **הספר והמדבר בארץ-ישראל**, סוסיא תשע"ב, עמ' 15-29.

24 קלוזר (לעיל, הערה 21).

25 ד' ירון, "ארץ ישראל במאות החמישית והששית", בתוך: צ' ברס, ש' ספראי, י' צפריה, מ' שטרן (עורכים), **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי**, ירושלים תשמ"ב, א, עמ' 270.

26 ראו גם: לימור (לעיל, הערה 16), עמ' 237, הערה 147.

תהליך זה מצא ביטוי בדברי אנטונינוס, והוא נראה גם בעוד מקור - במפת מידבא - שבה נראים שני האתרים. מפת מידבא, שהתגלתה ב-1894 ופורסמה בפעם הראשונה ב-1897, משקפת את התפיסה הגאוגרפית הדתית-נוצרית של ארץ הקודש במאה ה-6.²⁷ המפה מבוססת במידה רבה על האונומסטיקון שכתב אוסבסיוס, אך כוללת שינויים ומבנים שנוספו בימי יוסטיניאנוס.²⁸ חלק גדול מהמפה נהרס במהלך השיפוצים בכנסייה, אך חלק גדול - ובמרכזו ירושלים - שרד. למרבה המזל גבול ההרס במפה הגיע עד פאתי חברון, אומנם גרם נזק, אך עדיין אפשר להבחין בפרטים.²⁹

תיאור המפרטים במפה סכמטי בעיקרו: יש סימון אופייני לעיר, עיירה או כפר,³⁰ ויש סימון אופייני לכנסייה; עם זאת נוספו פרטים שונים המשקפים את המציאות בשטח שיקוף מדויק יותר. לדוגמה, בכנסיית פיליפוס שליד חברון מתואר אגן טבילה עגול כדי לאפיין את המקום שבו הטביל פיליפוס את הסריס.³¹ מכאן, שיוצר המפה הכיר את פרטי המקומות שתיאר והשתדל לדייק בתיאורם.

תיאור חברון, הנמצאת במפה בתוך 'נחלת יהודה', אינו כולל סימן המאפיין יישוב או עיר, אם כי ייתכן שהיה סימן כזה מימין (מדרום) למבנה מערת המכפלה, אך חלק זה במפה נהרס. במפה מופיעים שני מבני כנסיות, וביניהם עץ. המבנה השמאלי - הצפוני - גדול יותר וכולל מבנה אופייני של כנסייה גדולה (בזיליקה) ובסמוך אליה עוד מבנה, העשוי לייצג מתחם מקודש הצמוד לכנסייה או לתאר את החזית המפוארת של הבזיליקה בעלת שלשה הפתחים. מעל המבנה הזה כתוב "היא גם הבוטנה" (*ἡ και τερεβίνθος*).

אבי-יונה השלים כאן את המילה "ארבע"³² לפי האונומסטיקון.³³ זה המבנה המתאר את אתר ממרא, ולידו ניצב עץ האלה. מחבר המפה הפריד בין הבוטנה לאלוני ממרא.³⁴ אבי-יונה הסיק שהמבנה הצמוד לבזיליקה הוא החצר הגדולה המוקפת סטווים שליד

27 י' צפריר, "ארץ ישראל במפת מידבא", **אריאל** 116 (תשנ"ו), עמ' 9-11; מ' אבי-יונה, "מפת מידבא תרגום ופירוש", **אריאל** 116 (תשנ"ו), עמ' 20-21.

28 אבי-יונה, שם, עמ' 32.

R. L. Wilken, *The Land Called Holy: Palestine in Christian History and Thought*, place 29 year, pp. 173-183.

30 וילקין, שם, עמ' 174; אבי-יונה (לעיל, הערה 27), עמ' 23-24.

31 אבי-יונה, שם.

32 שם, דף ח ועמ' 53.

33 מלמד מס' 5; פרימן-גרנויל-טיילר עמ' 13-14; קלוסטרמן עמ' 6-7, ספראי נוטלי 7-8.

34 אבי-יונה (לעיל, הערה 27), עמ' 53.

הכנסייה, שחשף מאדר.³⁵ מימין לעץ (מדרום) נמצא עוד מבנה; אפשר להבחין בו בקיר חזית של כנסייה שמעליו גמלון כפול ולידו הכתובת "אלון ממרא" (Η δρυς Μάρρα). אפשר להסיק - הן לפי מיקומו של המבנה הן מתיאורו של אנטונינוס - שזו הבזיליקה שנוספה במבנה מערת המכפלה ואליה הועתק השם "אלוני ממרא", השם המציין את האתר המקודש ההיסטורי בחברון. האתר הקודם המשיך להיקרא בשמו של עץ האלה - תרבינטוס - העץ שעדיין ניצב סמוך אליו ומופיע גם הוא במפה.

שני המקורות - תיאורו של אנטונינוס ומפת מידבא, המבוססת גם על האונומסטיקון³⁶ - משלימים זה את זה לתמונה קוהרנטית אחת, המשקפת את דימוי אתרי חברון במאה ה-6. בתקופה ההיא היו שני אתרים מקודשים, ובשניהם היו בזיליקות כנסייתיות: אתר הבוטנה, שבו ניצב עדיין עץ האלה העתיק, ומערת המכפלה, שנקראה "אלוני ממרא".

החלפת שמות שני האתרים משותפת לשני התיאורים בני אותו הזמן, מפת מידבא ואנטונינוס. הסבר סביר להחלפה זו הוא שבכתבי הקודש מוזכר 'אלון אברהם' בחברון,³⁷ אך העץ הבולט שנראה באתר היה דווקא אלה; הן אנטונינוס הן יוצר המפה פתרו סתירה זו בהעתקת השם 'אלוני ממרא' לאתר האחר המזוהה עם אברהם - מערת המכפלה.

35 שם.

36 שם, עמ' 28.

37 תרגום השבעים מתרגם את המילים "וישב באלוני ממרא אשר בחברון" (בראשית יג, יח): "וישב באלון ממרא אשר בחברון".

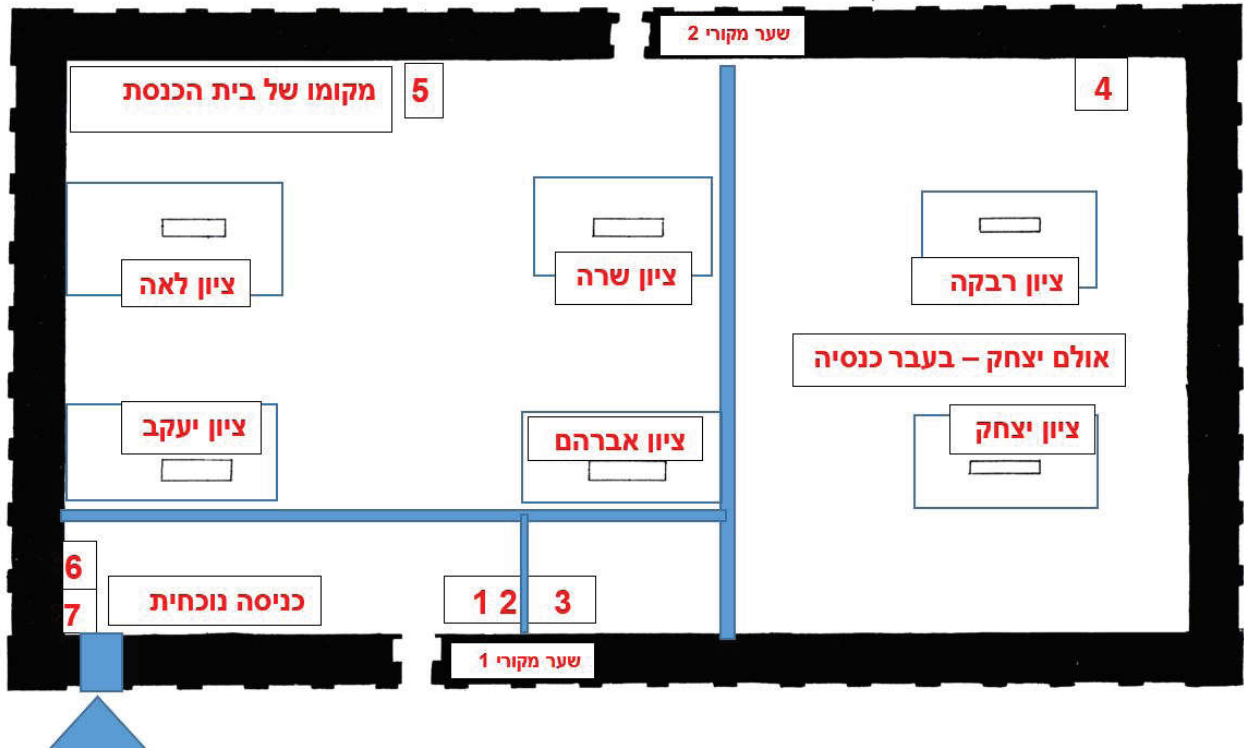
כתובות צליינים במערת המכפלה

לנוכח הנאמר לעיל עולה השאלה אם אפשר לאבחן ממצאים וכתובות שעשויות להעיד על פעילות וביקורי יהודים במערת המכפלה. שנים רבות לא היה אפשר לענות על שאלה זו עקב הגבלות קשות על מחקר במערת המכפלה, אולם בזמן האחרון התגלו כתובות אשר ככל הנראה מאפשרות לענות על שאלה זו בחיוב, ובכך יעסוק מחקר זה.³⁸

מדובר בריכוז כתובות של צליינים באזור השער הקדום, סמוך לחלקו הצפוני-מערבי של המבנה.³⁹ לפי כל הסימנים שימש חלק זה של המבנה אזור תפילה יהודי, ובקרבתו פעל בית כנסת בשלהי התקופה הביזנטית ובתקופה הערבית.⁴⁰

עד כה נמצאו במערת המכפלה שבע כתובות. שתיים מהן היו ידועות בעבר ומופיעות במחקרים קודמים, וחמש כתובות התגלו במהלך 2017-2018, ויפורטו להלן. מתוך חמש הכתובות שלוש כתובות יווניות, ופענחה אותן לאה די-סגני. שתי כתובות הן בעברית, ואחת מהן פוענחה פענוח חלקי. שתי הכתובות שפורסמו בעבר כתובות יווניות.

38 תודה עמוקה לד"ר גרשון בר כוכבא, לישראל זאב ולצוריאל הולנדר, אשר שיתפוני במידע על הכתובות.
39 מקומם של השערים הקדומים של מערת המכפלה אותר לא זמן, וגרשון בר-כוכבא זיהה אותו זיהוי קרוב לוודאי בקומה העליונה ראו: ג' בר-כוכבא, "השערים ההורדוסיים למתחם מערת המכפלה", בתוך: י' אלמ-כיאס וצ' אשוואל (עורכים), **כנס מחקרי חברון ויהודה**, דברי הכנס השביעי, קריית ארבע תשע"ח, עמ' 51-106.
40 ראו: נ' ארנון, "בית הכנסת הקדום במערת המכפלה", בתוך: ז"ח ארליך (עורך), **פרקים בנחלת יהודה**, קובץ מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 229-235. מנגד, בחלקו הדרומי-מזרחי של המבנה נבנתה הכנסייה בשלהי התקופה הביזנטית, ובה אכן נמצאה כתובת צליינים נוצרית, ראו להלן.

איור 1: תרשים מיקום הכתובות במתחם מערת המכפלה

כתובת 1

תרגום	תעתיק	מקור	שורה
אנה (גם) זואה	Ἄννα ἢ καὶ [Z]ώη	ANNA H KAI. □H	1
זוננוס	Zonainos	ZONAINOC	2
אגיפטיאה	Ἀεγυπτία	ΑΕΓΥΠΤΙΑ	3
דומנוס עב	Δόμνος	ΔΟΜΝΟC AB	4
מגלה ד	Μεγάλη	ΜΕΓΑΛΗ ΔΑ	5
תאודוסיה לה	Θεοδοσία	ΘΕΟΔΟCΙΑ ΛΑÇ	6
במאונך בסוף השורות: עבדלה	Vertically on the side: Ἀβδαλας		

כתובת 2

תרגום לעברית	תרגום לאנגלית	תעתיק	מקור	שורה
אלוהים עוזר לנו	Lord, help Nebô and	[K(ύρι)ε	E BOHΘI NEB □KΑ.	1
ולברוכיוס ולאסטוריאנה	Baruchios and Astoriana	βοήθ(ε)ι Νεβφ	ΒΑΡΟΥΧΙ □ KAI	2
ולקירילה ול-	and Kyrilla and	καὶ	ΑCΤΟΡΙΑΝΑ	3
זוסימוס	- and Zosimos and	Βαρουχίφ και	-IKAI KYPIΛΛΑΚΑ.	4
ואריסטיוס הצעיר	Aristios the Younger.	Ἀστοριάνα	-IKAI Z □ CΙΜ □ ΚΕ	5
		-καὶ Κυρίλλα	ΑΡΙÇΤΙ □ ΤΙΜΙΚΡ □	
		κα[ι]		
		-καὶ Ζωσίμω κὲ		
		Ἀριστίφ τ(ῶ)		
		μικρῶ		

כתובת 3

תרגום	מקור ותעתיק
אבימלכוס (בן) נחום	ΑΒΓΜΑ -- ΙΑΟΥΜΟΥ- Αβιμά[λαχος N]αούμου
ברניקה	ΒΕΡΕΝ - Βερενίκη]
פוביליה	ΠΟΥΠΛΙΑ Πουπλία (the Latin name Publia)

כאמור, את הכתובות ביוונית פענחה פרופ' לאה די-סגני, ובתכתובת בינינו לאחר הפענוח הביעה את דעתה כי הנתונים מורים שמרב הסיכויים הם שהכותבים הם יהודים. כך כתבה לי פרופ' די-סגני:

רוב השמות בתקופה הרומית המאוחרת והביזנטית היו משותפים ליהודים ולנוצרים, וחלק גם לפגאנים. יתר על כן, חלק מהשמות מאפיינים יהודים. למשל, אבימלכוס (אבימלך) בן נחום. השם "אנה" נדיר אצל נוצרים. הנוסח "אלוהים עזור ל..." משותף לשתי הדתות.

בנוגע למערת המכפלה, הדרך היחידה להבחין בין כתובות יהודיות ונוצריות היא הנוכחות או ההעדר של שמות נוצריים (כמו Jesus Christ או שם מובהק של קדוש נוצרי) או סמל נוצרי מובהק כמו צלב - המצויה בכתובות נוצריות, בדרך כלל בתחילת הכתובת או בסופה.

השוואת השמות ללקסיקון השמות היהודיים

כדי לאפיין את בעלי השמות הם הושו ללקסיקון השמות היהודיים של טל אילן,⁴¹ והשוואה מעלה כי כמעט כל השמות מצויים בלקסיקון בצורתם המופיעה כאן או קרובה אליה:

השמות בכתובת 1

שורה 1: Ἄννα ἢ καὶ [Ζ]ώη - אנה.⁴² זואה - אולי קיצור של זואילוס.⁴³ שורה 2: Ζωναινος - אילן מצאה שם דומה.⁴⁴ שורה 3: Ἄεγυπία - על שם זה העירה פרופ'

.T. Ilan, Lexicon of Jewish names in late antiquity, Tübingen 2002-2012 41

42 שם, I, עמ' 240.

43 שם, עמ' 281.

44 שם, 484-485.

די-סגני: "If the reading Aegyptia is right, it would be a female name." - Δόμνος: שורה 4 - "Ethnic names were common especially for slaves דומנוס.⁴⁵ שורה 5: Μεγάλη - מגלה.⁴⁶ שורה 6: Θεοδοσία - תאודוסיה. לשם זה יש מקבילות מבית שערים ועוד.⁴⁷ Ἀβδαλας: Vertically on the side - בימינו השם עבדאלה מזוהה כמוסלמי; לפי אילן הוא שם ממוצא שמי, שכבר נמצא בחברון.⁴⁸

השמות בכתובת 2

שורה 1: [Κ(ύρι)]ε βοήθ(ε)ι Νεβφ και: שורה 1 - נבו. לשם נבו טרם נמצאה מקבילה. שורה 2: Βαρουχίφ και Ἀστοριάνα: - ברוכיוס ואסטוריאנה. ברוכיוס הוא ברוך.⁴⁹ אסטוריוס מוכר כשם זכר,⁵⁰ ואולי אסטוריאנה היא הטיית שם זה לנקבה. שורה 3: και Κυρίλλα: - קירילה.⁵¹ שורה 4: και Ζωσίμφ: - זוסימוס.⁵² שורה 5: Ἀριστίφ τ(ῶ) μικρῶ: - אריסטיוס - הוא כנראה אריסטון.⁵³

השמות בכתובת 3

Αβιμά[λαχος] - איבמלכוס - אולי אבימלך - (בן) נחום. אילן כתבה על השם נחום ביוונית.⁵⁴ ΒΕΡΕΝ - ברניקה.⁵⁵ ΠΟΥΠΛΙΑ - פוביליה.⁵⁶

4 כתובת

כתובת זו הייתה מוכרת לחוקרים החל מהתחלת מחקר מערת המכפלה, ופרסמו אותה

45 שם, II, עמ' 271.

46 שם, עמ' 257.

47 שם, עמ' 252.

48 שם, עמ' 400.

49 שם, עמ' 75.

50 שם, עמ' 200.

51 שם, I, עמ' 321; שם, II, עמ' 255.

52 שם, II, עמ' 251.

53 שם, עמ' 199.

54 שם, עמ' 150.

55 שם, עמ' 460, 248.

56 שם, עמ' 290.

ונסאן ומקאי,⁵⁷ שרון⁵⁸ ובר כוכבא.⁵⁹

הכתובת חקוקה על אבן שהוצבה ליד הפינה המזרחית של המבנה, בתוך הכנסייה. זוהי כתובת נוצרית, ודי סגני תארכה אותה לסוף המאה ה-5 או תחילת המאה ה-6. להערכתי היא הוצבה במקום בד בבד עם בניית הכנסייה (במאה ה-6), וייתכן שהכותב, שהגדיר עצמו "אומן שיש", היה קשור לתהליך בניית הכנסייה.

לרוב השמות (פרט לשניים) אין מקבילות בלקסיקון השמות היהודיים של אילן. לפני המילה הראשונה יש מקום פנוי ברוחב אות אחת שבו נמחק סימן כלשהו: הסבירות היא שכאן נחקק צלב, ואחר כך מחקו אותו הערבים.

תרגום	תעתיק
אברהם הקדוש רחם על עבדיך,	Ἀγιε Αβραάμα βοήθι τον <δ> ου (+)
נילוס אומן השיש,	λον σου Νίλον τον (□ρώτο) μαρμα-
ועל אגאתמרוס,	ράρ<ι>(ο) ν και Αγάθήμερον
והיגיאה, ואומאביס,	και Υγία και □μάβις και Θω -
ותומאסיה, ועבדאלה	μασίαν και Αβ<δ>άλα και Ανα -
ואנסטסיה	στασίαν

את ניתוח השמות בכתובת זו עשתה פרופ' לאה די סגני, והוא מופיע אצל שרון.⁶⁰ די סגני מציינת שבכתובת יש כמה טעיות כתיב, בין השאר, החלפת דלתא באלפא. להערכתה תופעה נפוצה למדי הייתה שאומן השיש לא ידע קרוא וכתוב, והעתיק מטקסט שעמד לפניו על קלף או חרס, וכך נפלו שיבושים. באשר לשם 'עבדאלה' המופיע בכתובת, המקובל בימינו כשם ערבי-מוסלמי, די סגני מציינת שבשם זה נקרא הבישוף של חלוצה שהשתתף בוועידת הכנסייה באפסוס בשנת 431, וכן כומר ששמו עבדאלה נזכר בכנסייה בקיבוץ מגן במאה ה-6.⁶¹ יש לציין ששם זה מופיע גם בכתובת 1 שהובאה לעיל, וכמו שמות אחרים

M. Sharon, *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, V, Leiden & Boston 2013, 57 p. 161

58 שם, עמ' 74-75.

59 ג' בר-כוכבא, "כתובות אבן, עץ ונחושת במערת המכפלה", בתוך: י' אלמכיאס ומ' פרג'ון (עורכים), **כנס מחקרי חברון ויהודה**, דברי הכנס החמישי, קריית ארבע תשע"ו, עמ' 112.

60 שרון (לעיל, הערה 58), עמ' 75.

61 ראו הפניות אצל אילן (לעיל, הערה 41).

שימש גם יהודים וגם נוצרים. לשם אומבי נמצאה מקבילה אצל אילן.⁶²

כתובת 5

גם כתובת זו נודעה בעבר ומופיעה אצל ונסאן ואצל בר-כוכבא. היא נמצאת בחלק הצפוני-מערבי של החומה, בגובה 1.7 מ' מגובה הרצפה, וכוללת שלושה שמות: ZO]NENOU (זוננוס), [AB]PAMIUO (אברמיוס), [P]OMANOUS (רומאנוס).⁶³

כתובת 6

כתובת זו מופיעה ליד הפינה הדרומית-מערבית של החומה, בגובה כ-2 מ' מעל הרצפה. הכתובת אינה בולטת. אפשר לזהות בה את השם "תנחום".

כתובת 7

כתובת זו מופיעה בפינה הדרומית-מערבית של החומה, בגובה 1.9 מ' מעל מפלס הרצפה. הכתובת כתובה עברית, אך טרם פוענחה במלואה. בחלקה הימני מופיע כנראה השם "רבי יעקב".

במכתב שכתבה אליי פרופ' לאה די-סגני היא ציינה שכתובות 1-3 נראות קדומות למדי לפי צורתן של האותיות, וכמו כן שימוש בשמות נוספים לאדם אחד ("אנה הנקראת גם זואה" בכתובת 1) היא תופעה נדירה אחרי המאה ה-4. צליינים נוצרים ביקרו במערת המכפלה בעיקר בתקופות מאוחרות יותר, במאה ה-6.

נוסף על כך יש לציין את היעדר הצלבים או כל סימן או שם נוצרי ואת צירוף השמות, אשר כולם היו בשימוש בקרב יהודים. למראה השיקולים האלו דעתה נוטה בבירור לשייך את הכתובות ליהודים, ומסקנתה היא כי הכותבים של הכתובות (פרט לכתובת 4) היו יהודים שביקרו במערת המכפלה במאה ה-4 ובתחילת המאה ה-5.

מכלולי שמות דומים נמצאו באתרים כגון מערת אליהו, שגם בה ביקרו צליינים יהודים במאה ה-4-5 וכתבו בה שמות כסגולה לתפילה וברכה. במערת אליהו יש שמות כגון גרמאנוס, פתולמאיוס, סוסיאס, דמטרה, לוקיוס, דיאפונטוס, יוליאנוס, קאנדידה, מאגנה ועוד, לצד שמות בעלי מאפיינים יהודיים מובהקים, כמו מאנסיאס (מנשה) ומלאכוס

62 אילן, שם, II, עמ' 393.

63 שרון (לעיל, הערה 58), עמ' 78.

(מלאכי). בסמיכות לשמות אלו נראים תבליטי מנורת שבעת הקנים.⁶⁴

השמות בכתובות (כאמור, פרט לכתובת 4) נמצאים בחלק המבנה ששימש כניסה ליהודים ובית כנסת, ואילו כתובת 4 נמצאת בתחום הכנסייה.

סיכום

בתקופה הביזנטית בלטו זה לצד זה שני האתרים המקודשים בחברון - אתר ממרא ומערת המכפלה, ואת שני המבנים בנה ככל הנראה הורדוס במאה ה-1 לפני הספירה. למבנים היו מאפיינים דומים וסגנון בנייה דומה,⁶⁵ אך תולדותיהם בתקופה הביזנטית היו שונות: אתר ממרא היה לאתר נוצרי בולט כבר בראשית התקופה הביזנטית, במאה ה-4, ואילו האבות ומערת המכפלה היו לסמל במקורות היהודיים, וככל הנראה לאתר תפילה וביקורי יהודים. רק במאה ה-6 נבנתה כנסייה במערת המכפלה, והנוכחות הנוצרית בה גברה.

השוואת כתובות מערת המכפלה לכתובות אתר ממרא משקפת את התהליך ההיסטורי שעברו שני האתרים. במערת המכפלה התגלתה כתובת אחת שאפשר לאפיינה נוצרית, ובעבר כללה ככל הנראה סימן צלב, ושש כתובות שאפשר לאפיינן יהודיות. באתר ממרא הנתונים הפוכים: לעומת כתובת אחת שאפשר לאפיינה יהודית, התגלו שש כתובות שאפשר לאפיינן נוצריות. נתון זה עשוי להעיד על מידת החשיבות של האתרים וההתעניינות בהם בעיני בני שתי הדתות. גם אחרי המאה ה-4 הייתה נוכחות יהודית בשני האתרים, אך על אף המשך נוכחות באתר ממרא הייתה התעניינות ממוקדת במערת המכפלה - ובדמויות האבות בכלל - לאורך כל התקופה הרומית-ביזנטית, ועובדה זו משתקפת בכתובות הצליינים.

64 א' עובדיה, "כתובות במערת אליהו", **קדמוניות** ב, 3 [7] (תשכ"ט), עמ' 99-101.

65 ראו: י' מגן, "אלוני ממרא - אתר פולחן מימי הורדוס", **קדמוניות** 93-94 (תשנ"א), עמ' 46-55.